

گلشن شمس

شرح و توضیح غزلیات شمس با توجه به

کنایات، مشکلات، تلمیحات، داستان های قرآنی،

اساطیر و برجستگی های شعری

سرشناسه	: بختیاری، محمدرضا، شارح.
عنوان قراردادی	: شمس تبریزی، برگزیده، شرح.
عنوان و نام پدیدآور	: گلشن شمس: شرح و توضیح غزلیات شمس با توجه به کنایات، مشکلات، تلمیحات، داستان‌های قرآنی، اساطیر و برجستگی‌های شعری/مولف محمدرضا بختیاری.
مشخصات نشر	: ارومیه: دنیای کتاب‌واژه ارومیه، ۱۳۸۷.
مشخصات ظاهری	: ۵۰۳ ص.: جدول.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۷۰۵۱-۸۸-۰
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۴۴۸ - ۵۰۳
عنوان دیگر	: شرح و توضیح غزلیات شمس با توجه به کنایات، مشکلات، تلمیحات، داستان‌های قرآنی، اساطیر و برجستگی‌های شعری.
موضوع	: مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، ۶۰۲ - ۶۷۲ ق. شمس تبریزی -- نقد و تفسیر.
موضوع	: شعر عرفانی -- قرن ۷ ق. -- تاریخ و نقد.
موضوع	: شعر فارسی -- قرن ۷ ق. -- تاریخ و نقد.
شناسه افزوده	: مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، ۶۰۲ - ۶۷۲ ق. شمس تبریزی، برگزیده، شرح.
رده بندی کنگره	: ۱۳۸۷ ب۳۸۰۲۳۹۷ PIR
رده بندی دیویی	: ۲۱/۱۵۸
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۱۶۳۱۳۱

نام کتاب : گلشن شمس (شرح و توضیح جلد نخست از دیوان شمس)

مولف: دکتر محمدرضا بختیاری

ویراستار: شیوا مصطفی زاده (مدرس و کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی)

شابک : ۰ - ۸۸ - ۷۰۵۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸

تایپ: مهندس سامان تاجبخش - مهندس مهدی صمیمی

چاپ اول: ۱۳۹۱

ناشر: دنیای کتاب واژه با همکاری نشر میلاد سرخ

تیراژ: ۳۰۰۰

قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

آدرس نشر واژه: خیابان دانش ۲- نرسیده به تقاطع باکری - ساختمان تایماز

طبقه دوم - واحد ششم - تلفن: ۲۲۵۴۴۱۳ ۰۴۴۱ - همراه: ۰۹۱۴۳۴۹۵۵۲۷

نشر میلاد سرخ: ۰۹۱۴۳۱۵۳۰۱۰ - ۰۹۱۴۶۰۰۳۰۱۰

فهرست مندرجات

صفحه	عنوان
۹	سپاس
۱۲	گلشن شمس
۱۴	نظراتی در مورد وجه تسمیه تبریز
۱۷	سیمای مولانا
۱۷	پیوستگی و تعلق خاطر مولانا و شمس
۲۵	چشم اندازی به تصاویر هنری و جمال‌شناختی و جاذبه‌های عرفانی در گل بیت‌های گلشن شمس
۲۶	تصویرگری وحدت وجود
۲۷	جان بخشی به اشیاء بی جان
۲۸	کشش‌های صوتی و موسیقی
۳۴	تنوع ردیف در غزلیات شمس
۳۶	طباق و تضاد مجاز
۳۷	ایهام
۳۷	تصویر تتابع اضافات در دیوان شمس
۳۸	مراعات‌النظیر و تناسب‌های معجزه‌آسا
۳۹	عنصر پارادوکس
۳۹	اعنات یا التزام، قلب و عکس، باستان‌گرایی (آرکائیک)
۴۰	جذبه تکرار و ارزش هنری آن در غزلیات
۴۳	جلوه‌گری درختان و گیاهان در دیوان شمس
۴۳	سوسن، نرگس، سبزه و گل، بنفشه، سرو، سنبله
۴۴	چنار، قرنفل، بید، سمن
۴۴	نیلوفر، یاسمین، چمن، نسرين
۴۴	چوب، عود، خار، درخت، گیا
۴۵	گل سرخ، جوز، بادام، خرما، خیار، خربزه
۴۵	تصویر اصطلاحات و آلات موسیقی
۴۵	سرنا، دف، مطرب، پرده، رباب، چنگ، طنبور، نی، دهل، نای انبان
۴۷	اصطلاحات اسلامی و مناسک حج
۴۷	مقام ابراهیم، طواف، کوه صفا، تکبیر، تهلیل، مروه، ترویبه، عرفات
	موقف، جبل، منی، رکن حطیم، زمزم، حج، کعبه

۴۷	لیبیک حاجیان، عرش، مشعرالحرام
۴۸	استن حنانه جاذبه‌های عرفانی دیوان شمس
۴۸	ابدال، ابن الوقت، اثبات، ارادت
۴۸	اسباب، اسرار، آلا، اوتاد،
۴۹	سُکر، بقایبی خودی، تجلی، پیر خرابات تلوین، جاروب لا
۴۹	جذبه، جمع و تفریق،
۵۰	حال، حضرت، حیرت، ذوق
۵۰	رنگ، ذکر، راه
۵۱	سبحانی، صافی
۵۱	طامات، عارف، عقل کمالی، عین و عیان، غیر، فقر
۵۱	فنا، قال، کشش
۵۲	لا، محو، مقامات، وحدت
۵۳	نگرشی بر تلمیحات قرآنی و اسلامی و داستان‌های تاریخی و اساطیری در دیوان شمس
۵۵	نتایج بهره‌مندی مولانا از تلمیح
۶۰	سیمای حضرت موسی (ع) در گلشن دیوان کبیر
۶۲	آدم
۶۳	ابلیس
۶۴	اسحاق
۶۴	اسماعیل
۶۵	اصحاب کهف
۶۵	بلعم باعور
۶۶	ایوب
۶۶	حضرت سلیمان و بلقیس
۶۸	جعفر طیار، جبرئیل، جبرئیل
۶۹	جرجیس، جمشید (جم)
۷۰	حضرت امام حسن و امام حسین (ع)، خضر
۷۱	حضرت داود (ع)
۷۲	ذوالنون، زلیخا، سامری
۷۳	حضرت صالح (ع)

۷۴	عزرائیل، عذرا
۷۴	شیرین و فرهاد، عازر ، حضرت علی (ع)
۷۶	فرعون، قارون ، فریدون
۷۷	مجنون و لیلی لوط، لقمان
۷۸	حضرت محمد (ص)، حضرت مریم
۷۹	حضرت عیسی (ع)
۸۰	یاجوج و ماجوج ، هاروت و ماروت
۸۱	تلمیحات دیگر در دیوان کبیر
۸۷	رمزهای معمول
۸۸	متن اشعار
۱۴۷	شرح و توضیح ابیات و کنایات و مفاهیم کلیدی جزء الف
۴۹۸	فهرست منابع و مآخذ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 اول این نامه به عنوان تو
 ای ز وجودت همه پیدا شده
 از صفت خلق فرو مانده‌اند
 ای که از اندیشه ما برتری
 محرم اسرار زبان بستگان
 چشمه پرنور فروزند گمان
 داور و روزی ده «یَوْمَ الْحِسَابِ»
 جز تو کسی را به جهان راه نیست
 از کرمیت بود وجود و حیات
 دامگه دلشدگان موی تُست
 نوحه گرت عالم و «کُلِّ عِبَاد»
 جرعه کش خوان توام ای مجیب
 فکرت من چون سخن آغاز کرد
 کار من از طاقت من بیش بود
 چون که سخن رفت از آن «آفتاب»
 مرده دلانیم تویی جان ما
 از سر خوانت نمکی خورده‌ایم
 رسم نمک چیست؟ وفاداشتن
 چون قلم وصف درآمد به دست
 از جبروتت چه کسی دم زند؟
 محترم آن کس که تو روی آوری
 یار نمودی به من عقل «جلیل»
 بارگهت، قبله گه «حاکمی» است

قُوْ عَلَى خِدْمَتِكَ يَا كَرِيم
 «نامه پایانی» من آن تو
 چشم بصیرت بتو بینا شده
 «ما عَرَفَ اللَّهُ» بخود خوانده‌اند
 با تو تفکر چه کند هم سری؟
 شافی آلام دل خستگان
 روشنی دیده یبتدگان
 يَكْتُبُ الْأَعْمَالُ بِأَمْرِ الْكِتَابِ
 هیچکس از ذات تو آگاه نیست
 جلوه نمودی به همه کائنات
 بند رهایی خم گیسوی تست
 حمد و ثنا از همگان بر تو باد
 جرعه فشان بر دل شخص غریب
 از کرمیت سفره دل باز کرد
 نصرت تو بیش تر از پیش بود
 شمس تویی ای شه نیکو نقاب
 ما همه دیوان، تو سلیمان ما
 حرمت نان و نمکت برده‌ایم
 حق وفای نمکت کاشتن
 حرمت معشوق نباید شکست
 بنده همان به که سخن کم زند
 بشکند آن کس که به روی آوری
 حکمت «تجلیل» نگر ای جمیل
 ملجاء وی سلسله فاطمی است

خیل جهان را سرو سرهنگ بود
«سوره الاسرا»، سِر پرواز را
مثل علی کشته به محرابِ او
مفتخری در دو جهان «بختیار»

احمد مرسل که سرهنگ بود
«نون» و «قلم» بین و بخوان راز را
معدن علم است نبی، باب او
لطف الهی چو شود بر تو یار

چشم ها را باید شست / دفتر نخست اشعار

بختیاری

www.ketab.ir

سپاس

سپاس بیکران مرخدای را که سپاس ستایشگران و سجود زاهدان و ساجدان در اقامه فرائضش قلیل است و زبان و اصفان جبروتش در توصیف صفاتش کلیل، و سالکان حضرتش مضطر و علیل، و «انا ربکم الاعلیٰ» گویان، در پیشگاهش خوار و ذلیل. منت خدای بی چون را که برای هستیش علتی نیست و برای ادراک جمالش شبهی؛ خدایی که در وهم نیاید و در فهم نگنجد. نیکوترین ثنا بر خدایی که صاحبان معرفت در بارگاه عظمتش لب فرو بسته و حدیث «کلّ لسانه» بر خوانده‌اند و سپاس مر او را که اندیشه در حضرتش سرگردان و متحیر گشته و به کنه صفاتش راه نیافته است، و نبی در ستودنش «ما عرفناک حق معرفتک» سر داده است.

حمد و درود بی پایان ذات باری تعالی را که سخن گفتن را به انسان ارزانی داشت و او را اشرف خلایق دایره پرگار «کن» گردانید. سپاس رب العزّة را که توفیق سعادت را بر آدمیان میسر ساخت و زبان شهادت و ایثار را بر قلم پیوند داد و مرکب خود را در لوح سبز اندیشه‌ها جاری ساخت. منت خدای را که چشمه عقل را با درّ و مرجان لفظ مزین ساخت و روح معنا را در کلام تراوش داد.

سپاس او را که همه اوست و گنجینه اسرار غیب درو. همچنین سلام و درود بر خلیفه کائنات، خاتم مخلوقات محمد مصطفی صاحب شریعت، سالک طریقت، معلم فضیلت و تحیات بی منتها بر جانشینان آن حضرت، بر امامان رحمت، پیشوایان منزلت، طلایه داران معرفت و شاهدان شهادت باد.

بختیاری

گلشن شمس

دیوان شمس گلشنی است مصفا و رزقی است مهیا و چشمه‌ای است مهنا جهت روشن دلان صاحب نظر و عاشقان سوخته جگر. خنک جانی که از مشاهده این باغ غیبی محظوظ و از آشامیدن شراب ازلی آن ملحوظ نظر عنایت حضرت حق و از فهم و ادراک غوامض اسرار و حقایق ابرار و دقایق گفتار مستفیض گردد. قلبی سلیم باید و ذکاوتی تام و درایتی تمام تا در ظاهر و باطن آن سیری تواند کرد و عاشقی صادق شاید تا، با تمسک به گفتار و کردار پیر از مراحل و مقامات عشق به طرفه العینی بگذرد و به کعبه مقصود و آستان محبوب قدم بگذارد.

ملتد الله بقی جمله سوخت
سربسرفکر و عبرت رابسوز

عشق آن شلمست کو چون سرفروخت
آشنی از عشق در جلن سرفروز

دیوان شمس، مثال عروسی است زیباروی، رعنایین، آراسته به انواع خلل و ذرر و مزین به زیور و گهر. غزلیات شمس سرشارست از عجائب ارکان شریعت و معانی اسرار طریقت که از سرچشمه جوشان مولانا، به یاد محبوب خضر صفت خویش تراوش نموده است. مولانا با شور و اشتیاق شدید در هجران معشوق، با ایقان درست و اتقان عظیم و میل متوافر غزلیات شمس را از ضمیر منیر و ذهن قیاض با بهترین الفاظ و موجزترین عبارات در گنجینه معانی سرود تا طفل جان خوانندگان را رغبت افزاید و دل حزین مشتاقان را آرام و قرار دهد.

گلشن شمس قاموسی است از اشتیاق مولانا در دیدار آفتاب حقیقت، در وقت جذبات الهی و روحانی و در غایت شور و جنون در وصال معشوق، در حال قیام و قعود و هنگامه رقص و سماع عارفانه و .... زیبایی و طراوت گل بیت‌های این گلشن نظر نگاران را مجذوب و زبان مترنمان و خطیبان فصیح را از توصیف زیبایی‌اش عاجز نموده و عقل عاقلان را از تفکر در عظمتش مدهوش می‌سازد.

نظراتی در مورد وجه تسمیه تبریز

در خصوص وجه تسمیه تبریز سخن بسیار رفته است. برخی واژه تبریز را به معنی تبریز، تب پنهان کن، پنهان کننده تف و گرما که با جنبش های آتشفشانی کوه سهند مرتبط می دانند. این شهر که مکرراً پایتخت پادشاهان بوده و ابنیه و آثار معروفی داشته است که به سبب هجوم بیگانگان و زلزله خراب شده است. تبریز دارای معادن زغال سنگ، زرنیخ و نمک می باشد.

در ارتباط با نسبت آن به افسانه زبیده خاتون همسر هارون الرشید که در این شهر تب بدنش ریخته است و از آن زمان به تبریز معروف شد ذکر موارد زیر ضروری است و اعتقاد به این وجه تسمیه ساختگی و غیرواقعی است.

۱- قبل از آمدن زبیده خاتون شهر (تبریز) وجود خارجی داشته است. بنابراین اسمی نیز بر آن مترتب بوده و طوری نبوده است که همسر زنی برای یک شهر بی نام، اسم انتخاب کند، آنچه قبل از آمدن زبیده خاتون بر این شهر اطلاق می شده مدنظر است.

۲- «تب ریز» کلمه ای است فارسی، در حالی که مردم این دیار از زمان های قبل آذری بوده و هستند بنابراین لفظ تبریز به معنی (تب ریز) بی مناسب می نماید.

۳- زبیده دختر جعفر بن منصور (ف ۲۱۶ ه. ق) / (م ۸۳۱ م.) زن هارون الرشید و مادر خلیفه امین. هارون الرشید (و. ۱۴۸ ه. ق - ف. ۱۹۳ ه. ق) بزرگترین خلیفه عباسی در سال ۱۷۰ ه. ق پس از هادی به خلافت رسید. در اوایل خلافت سه سال تحت نفوذ مادرش بود ولی پس از مرگ مادر یحیی بن خالد برمکی را در سال ۱۷۸ به وزارت برگزید و امور خلافت را به دست یحیی و فرزندانش سپرد. هارون نسبت به علویان کینه شدید داشت وی هنگامی که به عزم رسیدگی به تعدیات حاکم خراسان و جنگ با خوارج مشرق ایران در حرکت بود در گذشت. ذکر این تفصیل نسبت دادن اصطلاحی فارسی برای یک شهر از جانب خلیفه ای عربی بعید می نماید.

اما آنچه نگارنده در خصوص شهر تبریز تحقیق کرده، به نکته های تازه ای برخورد کرده است که محل تأمل است. این اطلاعات از اثر (۱۷-۱۳) اینجی عصرلرده تبریز شهرنشین تاریخی = تاریخ شهر تبریز در عصر ۱۷ تا ۱۳) مولف، انوللهی c.m آمده است: [حقیر در سفر به دانشگاه نخجوان به کمک یکی از اساتید مجرب رشته تاریخ آن دانشگاه به نام آقای «زحمت شاهوردی اف» این مطلب را از کتاب ترجمه و برداشت کرده است].

نام اول تبریز، تارُن - تارماکیس بوده است که در این باره معلومات را سارقون دوم حکمدار

آستور، قبل از میلاد می دهد. این شهر در هزار دوم قبل از میلاد به میدان آمده است. گفته می شود: شهر بیش از ۲۵۰۰ سال عمر دارد و فکر اعراب در مورد پیدایش شهر تبریز با افسانه زیاده خاتون صحیح نیست و تصور نامگذاری شهر تبریز بعد از تصرف اعراب غیرواقعی است، و ارتباط با معنی تبریز که اعتقاد دارند از دو کلمه فارسی (تب + ریز) تشکیل یافته است [ریخته شدن تب] صحیح نیست. برخی لفظ تبریز را محل طلوع خورشید (گونش ساچان) می گویند که این تصور نیز با آتش پرستی مرتبط است که این نظر نیز پذیرفته نیست. لفظ تبریز به معنی قلعه دوجداره (ایکی قات قالا) است که در این باره معلومات واقعی در نزدیکی شهر از کوه قدیمی سرخاب برداشته شده است. حقیقتا شهر تبریز از سه طرفه از سمت شرق، سرخاب، از جانب غرب، یانیق، و از جانب جنوب با کوه سهند احاطه شده است. بدین طریق نام اول شهر تبریز با کوه تارن سرخاب یا نام قدیمی اش (توری) ارتباط دارد این اسم بعدها به صورت تاروی - تارُن - تاوری و نهایتا به صورت تبریز تغییر شکل داده است. (بی تردید نظر تاریخ نویسان و استادان تاریخ قریب به یقین خواهد بود). مولانا همواره از شهر تبریز به خاطر زاهدانه محویش (شمس تبریزی) به خوبی یاد کرده است طوری که از این لفظ ۳۳۹ بار در دیوان شمس نام برده است. تبریز در طول تاریخ پایتخت پادشاهان بوده و ابنیه و آثار معروفی داشته که به سبب هجوم خارجیان و حوادث و بلایای طبیعی چون زلزله غالبا خراب شده است. آب و هوای آن معتدل و سردسیری دارد تلخه رود و مهرانرود از میان آن می گذرند دارای زغال سنگ، زرنیخ و نمک می باشد و اکنون یکی از شهرهای بزرگ صنعتی کشور می باشد مقاومت مردم این شهر در برابر تهاجم بیگانگان و فداکاری و ایثارگری سرداران بزرگی چون ستارخان (سردار ملی) و باقرخان (سالار ملی) در لابلای صفحات تاریخ به ثبت رسیده است و این شهر همواره به داشتن شخصیت های علمی و اندیشمندان و شاعران و نویسندگانی چون (علامه طباطبایی - علامه محمد تقی جعفری - شهریار - قطران تبریزی - همایون تبریزی - صاحب تبریزی و پروین اعتصامی و ... و شهدای محراب، چون آیت الله قاضی طباطبایی و آیت الله مدنی به خود می بالد.

نقاط تاریخی و دیدنی تبریز عبارتند از: ارک علیشاه - بازار قدیمی تبریز - باغ گلستان - ربع رشیدی - سید حمزه، پارک ملی - صاحب الامر - زیارتگاه عون بن علی - کلیسای آدونیست - کلیسای انجیلی - کلیسای سرکیس مقدس - کلیسای مریم مقدس - مسجد استاد شاگرد - مسجد جامع - مسجد حسن پادشاه - مسجد کبود، مقبره الشعرا - موزه آذربایجان - کتابخانه ملی - کتابخانه تربیت - پارک ائل گلی - میدان شهرداری.

نمونه ایاتی که نام تبریز در آن آمده است:

وَ ذَٰلِكَ شَمْسُ الدِّينِ مَوْلَا

وَ تَبْرِيزُ مِثْلَهُ كَالْفَرَادِيسِ قَدْ غَدَا

ب، ۳۱۶۳

عالی خداوند شمس دین، تبریز ازوجان زمین

پرنور چون عرش مکین کورشک شد انوار را

ب، ۲۹۴

از تبریز شمس دین روی نمود عاشقان

ای که هزار آفرین بر مه و آفتاب ما

ب، ۶۱۷

چو با تبریز گردیدم ز شمس الدین بهر سیدم

از آن سری کزو دیدم همه ایجاد صورت را

ب، ۷۶۳

بکن این رمز را تعیین بگو مخدوم شمس الدین

بتبریز نکو آیین ببر این نکته غرا

ب، ۸۰۳

در آن روزی که در عالم آلت آمد ندا از حق

بده تبریز از اول بلی گویان الستش

ب، ۸۱۴

بسوی خطه تبریز چه چشمه آن حیوانست؟

آشاند دل بدان جانب به عشق چون کتب ما را

ب، ۸۴۶

شمس الحق تبریزی، از بس که در آمیزی

تبریز خراسان شد، تا باد چنین بادا

ب، ۹۵۲

بگو باقی تو شمس الدین تبریز

که به گوید حدیث قاف عنقا

ب، ۱۱۳۵

ساربانان، بار بگشا ز اشتران

شهر تبریز است و کوی گلستان

فر فردوسی است این پالیز را

شعشه عرشی است این تبریز را

مولی، مثنوی ن، ۶، ۴۵۰